

GAZDASÁG

Dr. Romány Pál

Átalakuló mezőgazdaság – megváltozó agrártársadalom¹

„... a gazdaságtörténelem tanulsága szerint a gazdasági életben hosszú idő alatt, szinte észrevétlenül érnek meg az új irányzatok és intézmények, és az új gazdasági rendet máról holnapra sem az egyéni tudás és akarat, sem az állami beavatkozás nem képes kikényszeríteni, mert minden erő csak azt formálhatja és fejlesztheti, ami anyagi és szellemi javakban rendelkezésre áll.”

Dr. Czettler Jenő, 1930.

Az emberi gazdálkodás története című, a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen tartott előadásokat felölelő könyv utolsó szavai állnak a mottóban. Elegendő okunk van arra, hogy mi ezzel kezdjünk, ezt a megállapítást mértékadónak tekintsük. Igazolni látszik Czettler Jenő gondolatát a hazai agrárvilág változásainak sora, az át- és átalakulások sokféle társadalmi hatása, következménye, s a mai valóság is. Úgy tűnik, hogy az idő tényező az, ami a gazdasági folyamatok alakulásában – különösen pedig alakításában – soha, semmilyen körülmények között nem hagyható figyelmen kívül.

¹ A tanulmány a T-C 06359/93 sz. OTKA keretében készült.

A téma áttekintésénél most a következő kérdéscsoportokat vesszük sorra:

1. *Az átalakulás elemei*, a változások hordozói. Másképpen: a politikai, a gazdasági erőviszonyok, a kulturális és más feltételek, amelyek a folyamatokat alakíthatják, egyben eszközei lehetnek az érdekek formálásának, megnyilvánulásának. Fogalmi kérdések.

2. *Az agrárviszonyok hazai állapotát* nem kerülhetjük meg. Nélkülözhetetlen annak a helyzetnek az ismerete, amiből a gazdaság – elsősorban a hazai agrárvilág – elmozdul, változik. Az állapot részletezésétől, főleg pedig annak adatolt bemutatásától eltekinthetünk, de az alapvető jellemzőtől nem. Különben légvárak építésében segédkezniük.

3. A hatások vizsgálata, *a megváltozó agrártársadalom* (az alkalmazható módszerek, a szervezeti, intézményi feltételek alakulása) és ezzel együtt bizonyos faluprognózis felvázolása a harmadik kérdéscsoport, amely témánk tárgyalásában még beilleszthető.

1. Mi alakul át és mi – vagy ki – alakít az agrárvilágban?

A gondolkodó ember előtt nem titok, hogy a mezőgazdasági folyamatok lényege – és egyben gyönyörűsége – maga az átalakulás. Költőien szólva, ahogyan az egyetem aulájának főfalán ez látható: a Magapoteózi.² A szakmai nyelv természetesen egyszerűen fotoszintézisről, citoplazmáról, a négy évszak ritmusáról, a biológiai-természeti törvények átalakító hatásáról beszél. És persze arról, hogy az agrártermelésben végbemenő változásoknak vannak külső, nem mezőgazdasági eredetű, nem természeti-termelési jellegű indítékai is.

A gazdálkodásra, a földművesek életére évezredek óta nagy hatással volt az állat- és növényfajták sokasága, a domesztikáció, a megjelenő új fajták tulajdonsága, vagy éppen a klíma alakulása. A természeti-biológiai tényezőkön kívül változásokat hordozott, alkalmazkodást

követelt azonban a gazdasági élet egésze, a közgazdasági-műszaki környezet, valamint a társadalom politikai állapota, kulturális színvonal is. Ezek közül elegendő utalni a települési viszonyok (a letelepedés) szerepére, amely a Föld több vidékén még napjainkban is élesen különbözik a rurális térségeken. (Az egykori Szovjetunió keleti területein, pl. az ötvenes évek elején még napirenden lévő megoldandó kérdés volt a letelepedés. Afrika, Ázsia egyes országaiban az ma is.

Az átalakulás elemei között fontos hely illeti meg a közlekedést, az áru továbbíthatóságát. A szállítás lehetősége hatást gyakorolt – és gyakorol továbbra is – az agrártermelés szerkezetére, a feldolgozás módjára, az áru tárolhatóságára. Teljesen indokolt ezért, hogy például a Duna-Tisza köze kertészeti kultúrájának e századi dicsőségén együtt osztozzék a vasútépítő Baross Gábor, a szövetkezeti összefogást szervező Károlyi Sándor gróf és követőik, valamint Mathiász János, Miklós Gyula, Wéber Ede és a Kecskemét vidéki kertkultúra sok más jeles művelője. A homoki termőtáj átalakulásának, a nomád pásztorkodás visszaszorításának mindannyian részesei voltak.

Érdemes megkülönböztetni a fogalmakat:

Átalakulásról, evolúciós fejlődésről beszélhetünk akkor, ha az új fajták, az új termelési módszerek és eszközök fokozatosan nyitnak teret a változások kibontakozásának. A változások térhódítását új, más fogyasztási igények, jogszabályi előírások s más, közvetett alakító tényezők is előmozdíthatják. A mezőgazdaság jellegének, a természeti-biológiai folyamatoknak, a földművesek települési viszonyainak, reagálási gyakoriságuknak leginkább az átalakulás, a belső építkezés, vagyis a szerves fejlődés felel meg. Az elhatározó átalakulás akkor épülhet a megismerés – bizalom – vállalás három összefüggésére.

Az előbbiektől eltérően nem megérlelt belső folyamattal, hanem külső eredetű hatással, azaz átalakulással van dolgunk akkor, ha az ag-

rárvilágot radikális jellegű, kötelező erejű, olyan általános érvényű hatások érik, amelyek következtében kényszerűen megváltozik:

- a termelési módja, szerkezete (agrobiológiai kényszer, előírt vetésmód stb.)
- a termelés célja (hadigazdálkodás, piaci kényszerpálya stb.)
- a tulajdonosi rendelkezés, az üzemrendszer (törvényi előírások, ideológiai diktátumok stb.)

Magyarország e századi agrártörténete bővelkedik a türelmetlen át- és visszaalakítás értékpazarló tarkaságában. Rövid időszakokat lehet csupán megjelölni, amikor az átalakulás, a felismert, szerves fejlődés, a gondos építkezés éveiről beszélhetünk. Legalábbis, mint jellemző, országos állapotról. Szerencsére az is történelmi tény, hogy – éppen az agrárvilág sajátosságaiból adódóan – mindig fellelhető volt a másság is, érvényesült kisebb-nagyobb kockázatot vállalva az eltérő, az újat kereső vagy az értéket megőrző törekvés.

Egy-egy történelmi szakasz meghatározott agrármodellel azonosítható, amelyet az érvényesített agrárpolitika

- kötelező erővel (diktátummal, megszorításokkal);
- szerves fejlődés által (kedvezményekkel, ösztönző feltételekkel);
- vagy a fentiek kombinálásával kívánt elérni.

Esetenként nem jutott túl a meghirdetésen, illetve a szándék demonstrálásán (így Károlyi Mihály a kápolnai birtokának a fölosztásán), s egy-egy változat ritkán közelítette meg a kizárólagos érvényesítést is.

A kormányzati agrárpolitika átalakítási koncepciója (esetenként: ötlete), illetve érvényesített álláspontja alapján szükséges a különbségeket, modelleket megjelölni.

A 20. század hazai agrármodelljeinek vázlata:

1. Feudál-kapitalista modell, kötött forgalmú nagybirtokrendszerrel, törpebirtokok millióival, kivándorlással (1920. után is túlélve);
2. Kisparaszti modell, az 1945 utáni földreform utáni átmeneti időben; kézierővel, polarizációval;
3. Kollektivizált falu (kolhoz) modell, erőszakos szervezéssel, kötelező egységes részletes szabályozással, tervlebontással, beadási rendszerrel, kötött árakkal;
4. Szövetkezeti ún. magyar agrármodell, a több szektorú mezőgazdaság elemeit kombinálva, szövetkezeti öngazgatással, agrármodernizációval, a kistermelés és az ipari tevékenység integrációjával, szervezett piaccal;
5. Farmgazdasági modell, a nagyüzemi formák és keretek központi-lag szervezett lebontásával (széthordásával), ár- és áruforgalmi liberalizációval, a rendszerváltást követő tulajdonviszonyokra építve;
6. Vállalkozói agrármodell, a magántulajdonú egyéni gazdálkodás fokozatos kiépülésével, a nagyüzemi művelés (bérleti, társas gazdálkodás) tartós fennmaradásával, a nemzetközi versenyképesség előtérbe állításával.

Elgondolás, teória, sőt kezdeményezés jóval több volt, mint a felsoroltak, de e féltucat is több, mint sok erre a századra. Egyszerre mutatja elmaradásunkat is, avantgardizmusunkat is. Egyszerűen: huzatos történelmünket. És sejteti, hogy nem a skandináv országok, nem Nagy-Britannia agrárkultúrája és jogbiztonsága uralkodott a Duna-Tisza táján. Ámítást és ámítást sem nélkülözött a falvak története. A napjainkban formálódó agrármodell alakulásánál talán az illúziókkal is leszámol majd az agrárpolitika. Erre utal, hogy hivatalosan 10-15 évre becsülik az új agrárstruktúra kiépülését.

Az agrárátalakulás időigénye azonban nem a jelenlegi alkalmi becslésekhez igazodik, hanem azokhoz a tényleges paraméterekhez, amelyekre Czettler Jenő utalt. Azokhoz az anyagi és szellemi javakhoz, amelyek vagy rendelkezésre állnak, vagy nem, illetve az évek során előteremthetők lehetnek. Ez utóbbi esetben az átalakulásra egy évtizedre sincs szükség. Az agrártársadalomnak is, az országnak is ez volna az előnyös.

2. A kiindulási helyzet – mezőgazdaságunk az agrárátalakítás kezdetekor

A világ agrártermelésének sokféleségét megszerezni lehet, a kezelhetőség elérése végett szükséges is. A típusok alakítása történhet

- a termelési ágazatok szerint;
- a regionális agrárföldrajzi különbségek;
- az agrárcivilizáció színvonala, jellegzetessége;
- a tulajdonviszonyok és a gazdálkodási rendszer jellemzői, de több más ismérv szerint is.

Nem végezhetjük el itt ezt a színes áttekintést, csupán utalhatunk néhány hozzáférhető munkára. Így Grigg, D. B.: *A világ mezőgazdasági rendszerei* című könyvére, amely a Cambridge-i egyetemi kiadónál 1974-ben jelent meg, s 1979-től segédkönyv a magyar agráregyetemen is. Ebből a munkából nyolc gazdálkodási rendszerről – a nomád pásztorkodástól a nagyüzemi gabonatermesztési rendszerig – lehet ismereteket szerezni. Enyedi György (1965): *A Föld mezőgazdasága* című munkájában a termelési típusok szerint végzi a csoportosítást. Sorra veszi az altípusokat is, a sarkövi nomádizmustól a kubai ültetvényes mezőgazdaságig. Az előbbit a hagyományos mezőgazdaság földrajzi típusai közé, az utóbbit a szocialista mezőgazdaság sajátosságai közé helyezi. Lökös László (1993) hatékonysági mutatók szerint végzi a rendszerezést. Ismerünk más elveken nyugvó csoportosításokat is.

Ezzel eljutottunk kiindulási fő kérdésünkhöz: hová sorolható, milyen mezőgazdaság az, amelynek az átalakulását tárgyaljuk? A választól jelentősen függ az átalakulás meghatározása is, ezért nem kerülhetők meg az aktuálpolitikai kérdések sem.

Fel kell idézni néhány leegyszerűsítő nézetet, hamisan csengő tételt. Évtizedeken át hirdetett, s ma is sokak által vallott tétel, hogy két út – két világ létezik, azaz a mezőgazdaságnak, vagy a tőkés, vagy a szocialista utat kell járnia. Más: a sikeres gazdaság az egyéni tulajdonú kisüzem, a rossz hatékonyságú a társasági, a közös tulajdonú, az alkalmazkodni nem tudó nagyüzem. S a hosszú listából még egy: Jalta következményeként Keleten a kolhozok uralták a mezőgazdaságot, Nyugaton a farmok (családi gazdaságok) váltak általánossá. Ez utóbbiak pedig mindenben előtte járnak a Keleti Blokk (az országok eme összevont kezelése is a leegyszerűsítés egyik formája) gazdaságainak, agrárteljesítményeinek.

Az ilyen jellegű „minősítések” szót sem érdemelnének, ha nem volnának máig ható súlyos következtetések kiindulási pontjai, ha nem képeznének olyan hivatkozási „argumentációt”, amelyek minden reális alapot – tudományosságról nem is szólva – nélkülöznek. Egyetlen tételt vizsgálhatunk most kissé részletesebben: a két út – két világ „tézist”.

A szlogen elhíttetni szeretné – a mindenkori belenyugvás érdekében is, – hogy hiábavaló valamiféle nemzeti „harmadik út” keresése. Valójában: fölösleges is. De csak azért, mert sokkal több út van, mint három. A valósághoz az van közelebb, hogy ahány ország, ahány agrárpolitika, annyi út a mezőgazdaságban. Közelebből nézve még országon belül is érdemi eltérések regisztrálhatók

- a természetföldrajzi feltételekben;
- a természeti erőforrások hasznosítási lehetőségeiben;
- a közgazdasági, az üzemi adottságokban;

- az országos (hivatalos) agrárpolitika gyakorlati (helyi) alkalmazásában;
- az agrárlakosság, az emberi tényező tekintetében.³

Ki állíthatná, hogy Magyarországon azonos típust képviselt a mezőgazdaságban – a „szocialista úton” – a hortobágyi óriásszövetkezet, a Duna-Tisza-közi tanyavidék szakszövetkezete és a volt Habsburg birtokon működő állami mezőgazdasági vállalat? Ahogyan, érthetően, más a gazdálkodási rendszer, az üzemi forma az olasz Délen, mint a Pó-síkságon, más Normandia mezőgazdasági parktájain, a Bocage vidékén és más a Párizsi-medencében. Természetesen az eltérések nálunk, a mi adottságaink közepette is. Persze csak akkor, ha érvényesül a mezőgazdaság jogi kezelésében a „szabályozhatatlan sokféleség” elve, ami a hetvenes évektől polgárjogot nyert a hazai agrárirányítás gyakorlatában.

A magyar mezőgazdaság nem csak helyi, vagy regionális típusai-ban, hanem országos jellemzőiben, azaz: rendszerében is megkülönböztethető volt a korszak szocialista mezőgazdaságának nevezett, más országokban bevezetett típusaitól, különösen a kolhozrendszertől. A témát valamennyire ismerő szakértő már a hatvanas évek végén felismerte a növekvő eltéréseket. Más kérdés, hogy a hazai megfogalmazás – nemzetközi, főleg szövetségi érdekekre utalva – került a sajátosságok, az önmagában gyanús, nemzeti út elismerését. (A magyar modell kifejezés használatát is kerülni kellett). E. Butz, az Egyesült Államok első ízben Magyarországra látogató mezőgazdasági minisztere, személyesen emelte ki a magyar megoldás példás, tanulmányozásra érdemes vonásait 1975 őszén. Hasonló véleményen volt utóda, B. Bergland miniszter is. Ugyanígy nyilatkozott E. Saouma, a FAO főigazgatója is Gödöllőn, amikor egyetemi székfoglaló előadását megtartotta.

Joggal állapíthatták meg az Országos Agrárértelmiségi Fórum 1991. március 24-ei tanácskozásán, hogy „amikor nemzetünk polgárainak komoly értékrend zavarai vannak, fontos lenne határozottan rámutatni

azokra a területekre, amely területeken még a fejlett világ szemében is elismert, eredeti, bátor és konstruktív teljesítmények születtek Magyarországon az elmúlt évtizedekben... Hazánk volt az egyetlen szocialista ország, amelyik radikálisan eltávolodott a sztálini modelltől annak el- lenére, hogy a termelészövetkezeteket a sztálinihoz hasonló politikai kényszer és eszközök igénybe vételével hozták létre.”⁴

A magyar agrármodell megkülönböztethető jegyeinek a felsorolásá- ra itt nincs mód. (V. ö. Társadalomkutatás 1992. 4., Gazdálkodás 1993. 8. sz.) Tény, hogy a század utolsó negyedére a magyar mező- gazdaságban – a 20. század egymást követő átalakulási és átalakítási szakaszai után – egy jellegzetes, határozott elvi és gyakorlati különb- ségeket magába foglaló, csak nálunk található, magyar agrármodell jött létre. Bírálói nevezték különutasnak, bucharinista, revizionista tévely- gésnek és másnak, de eredménytelennek semmiképpen sem mondat- ták – és nem is mondhatják – ha az ország agrártermékekkel való ellá- tottságát, az agrárexportot és a falvak átépülését figyelembe vették, s a tényeket tisztelték. Ezt tette az egykori, 1944-es ellenálló arisztokrata, Dessewffy Gyula, aki az 1985-ben tett hazai körútja alapján írta: „A fólia alatti kertészkedés és a ház körüli állattenyésztés sikere meggyő- zően hirdeti mire képes a magyar ember, ha dolgozni engedik és sza- bad teret biztosítanak képességei érvényesülésének.” Majd így folytat- ta: „ha ez a fejlődés zavartalanul folytatódhat, a demokratikusan mű- ködő és saját lábán álló szövetkezeti mozgalom az eddigieknél is jelen- tősebb gazdasági erőforrássá válhat. Tulajdonképpen befolyásolhatja a nemzeti élet legkülönbözőbb területeit... Küzdelmes évek után jómódú polgárrá teheti a termelészövetkezetek tagjait és alkalmazottait, a teg- napi parasztságot.”⁵ (Kiemelés az eredetiben.)

A magyar modell fokozatosan épült, s több irányból érkező, gyűjt- hető elemeket hasznosított. Vázlatos felsorolásuk sem tanulság nélküli, mert üzenetértékük van a holnaphoz, a jelenlegi átalakuláshoz is. Ne- vezetesen:

1. Merített az 1945 előtti nagyüzemek, a kapitalizálódó hazai mezőgazdaság tanulságaiból, üzemtani tanításaiból. Szakembereit, üzemrendészeit, legjobb gazdálkodási törekvéseit – kitérők után, főleg az állami gazdaságokba – befogadta. Eredményes vezetőit – a befogadáson túlmenően – elismerte, teljesítményeiket nagyra értékelte, vezető beosztásokba helyezte.

2. A földreformot követő kollektív gazdálkodás ötvenes évekbeli csődjéből, az egyirányú keleti séma hazai kudarcából, fontos tanulságokat vont le. Az agrártermelés irányításában, a feltételek alakításában, a jogalkotásban visszatérő elemmé vált az új megoldások keresése. Tettenérhető volt a nyitás a világ tapasztalataira, technikájára és technológiájára az egész agrártermelésben. (A nyugati mezőgazdaságot bemutató magyar szakkönyveket sorra fordították a KGST országokban.)

3. A modell számolt a paraszti gazdálkodás legjobb hagyományai-
val, azokkal a hazai értékekkel, amelyek áttemelhetők voltak – vagy azzá voltak tehetőek – az új körülmények között. (Családi művelés, specializált, nagyarányú állattartás stb.). Elősegítette az érdekeltség érvényesülését, bizonyos vállalkozásokat, a falu polgárosodásának megindulását, illetve annak folytatását.

Ez utóbbi egybeesett a magyar népi mozgalom két háború közötti törekvéseivel, s találkozott az új agrárértelmisség, valamint az agrártársadalomban újból szerephez jutó egykori gazdaréteg leszármazottainak szándékaival.

4. A magyar agrármodell jogszabályok is körülbástyázták. Lépésről, lépésre eltörölték az „átvett” előírásokat (kötelező alapszabály, állattartás korlátozása, magántermelés méretének limitálása stb.). A hetvenes évek végére már termelőeszközöket is birtokolhattak – a földtulajdon korlátozása mellett – a szövetkezetek tagjai.

A liberalizálás részben az agrártermelők, a szövetkezeti közgyűlések kezdeményezéseire, részben a politikai tételek központi átértékelésére támaszkodhatott.

5. Az agrármodell befogadta, esetenként serkentette a gazdasági reform (az ún. új gazdasági mechanizmus) különböző kezdeményezéseit. A bürokratikus tervgazdaság leépítésének valóságos kísérleti terepéül szolgált. (A kötelező tervszámok „lebontásának” eltörlése, a szerződéses termeltetés, a vezetők titkos szavazással való választása stb. a mezőgazdasági közegben tett óvatos lépésekkel kezdődött, a hatvanas évek második felében.)

Az Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériumának korabeli beszámolójában megállapították (1969-ben): „... a reform intézkedésektől gyors gazdasági fellendülés nem várható, azok mégis határozott választóvonalat jelentenek Magyarország eddigi és ezutáni agrárpolitikájában és teljesítményeiben.” Kiemelik azt is, hogy „a reform célja és annak lehetővé tétele, hogy a piaci erők és az egyéni kezdeményezés nagyobb szerepet tölthessen be.”⁶

6. A hetvenes években tovább formálódó agrármodellben lehetővé vált új technológiák, új fajták és termelési eljárások (főleg amerikai megoldások) alkalmazása. A magyar mezőgazdaságban teret nyertek a vállalkozások, a termelési rendszerek. Felgyorsultak a változások (később öncélúságig is eljutva, forráshiányos gazdaságokban is). Számos feltétel szűkösnek bizonyult, különösen az ipari háttér, de az európai felzárkózási folyamat erősödése el nem vitatható. Megjelentek a vállalkozások, a kitermelésben jelentős adókedvezményrel is támogatva.⁷

7. Nem felejtendő természetesen a történelmi hátrány sem, ami nem csak technikai mutatókban, hanem kultúrában, gondolkodásban is mérhető. És olyan történelmi tényekben, hogy például Nyugat-Európában, Németalföldön akkor alapították az első árutőzsdéket – a

XVI. század második felében – amikor errefelé a szandzsákok kialakítása volt éppen napirenden...

Végülis: a „revizionista magyar agrármodell” működésének 10-15 éve alatt nem sikerülhetett a hazai mezőgazdaság felzárkóztatása a legjobbakhoz. A korlátok erősnek bizonyultak. Az agrárreformok képviselőiből is félreállítottak időnként egyet-egyét. Az agrárvilág „András-keresztjén”⁸ mégis jó közepes pozícióba jutott a magyar falu. Mind az egy főre jutó agrártermelésben, mind az agrárexportban. Ez utóbbit tekintve csak Dánia és időnként Írország volt előttünk Európában.

A nyolcvanas évek végére mindez veszélybe került. A kilencvenes évekre pedig válságba fordult át az agrárhelyzet. Az átalakulással szükségszerűen együtt járó jelenségekkel volna dolgunk? Ahogyan Komló László harminc évvel ezelőtt írta híres könyvében, hogy „a paraszti világnak vége, és a mezőgazdaság átalakulása sehol sem megy nehézségek nélkül”⁹

3. Következmények és kilátások – a magyar falvak a XXI. század előtt

Az agrárátalakulás keretében megkülönböztethető – ahogyan az első kérdéskörben utaltunk rá –

- a) a természeti – biológiai átalakulás;
- b) a szerkezeti – ágazati arányváltozás;
- c) üzemszerkezeti átalakulás (a nyugati agrárpolitika többnyire ezt nevezi strukturális átalakulásnak, beleértve a birtokpolitika és az agrárpolitika fő kérdéseit is) és
- d) a tulajdoni-jogi átalakulás.

Magyarországon valamennyiről, az átalakulás minden eleméről szó van, a felsorolási sorrendnek megfelelő növekvő mértékben. Ha még a „külső” tényezők átalakító hatásait is számba vesszük, valamint a fel

nem sorolt változásokat – a piaci, a pénzügyi stb. feltételeket – jórészt választ is kapunk a hazai agrártermelés jelentős visszaesésének okaira, az agrártársadalom bizonytalan jövőképre. Nyilvánvaló, hogy a gyorsan és lényegesen változó feltételekhez hasonlóan gyorsan és hasonlóan lényeges elemek változtatásával szükséges alkalmazkodni. A belterjes, intenzív termelés térvesztése például az ökológiai lehetőségek hasznosításának átértékelését sürgeti. Ez viszont már átvezet az agrártermelés ágazati arányainak felülvizsgálatához. A szántóföldi növénytermesztés, az állattartás, a kertészet, valamint az erdészeti művelés, továbbá a parlagontartás (ugar) szerepének új felfogása elkerülhetetlen. Mindezekhez koncepcionális irányítás és szilárd önbizalommal, valamint felkészültséggel rendelkező vezetés szükséges. Ennek hiánya növeli a bizonytalanságot.

Az átalakulás valamennyi mezőjének bejárására itt nincs mód, csak néhány terület áttekintésére vállalkozhatunk. Válaszolnunk kell arra is, hogy mikor kezdődött a hazai agrárvilág – jelenleg is zajló – átalakulása?

Lehet határozatokat, politikai lépéseket és időpontokat megjelölni, ám a legfontosabb mégis az, hogy a kollektivizált, illetve szövetkezeti magyar mezőgazdaság már születése pillanatában más volt, mint a mintának állított kolhoz-rendszer. Meghaladta az ötvenes évek hazai mintáit is. A változások mozaikjai a hetvenes évekre álltak össze egy átalakulási folyamatba, amely kiiktatta a régi modell több elemét (a munkaegységtől a járási tervjövahagyásig) és a termelői szervezetek szintjén („alulról”) változatossá és így eredményessé tette Magyarországon a kelet-európai sematikusság jegyében indított ún. szocialista mezőgazdaságot.

A magyar sajátosságok történeti alakulásának és indítékainak feldolgozása megkezdődött.¹⁰ Csupán néhányra utalunk. Meg kell említeni, hogy nem könnyű, mert az eltéréseket, a különbségeket hazai elemeit takargatni kellett. Esetenként hírzárlatot követelt a politika. Nem

jelenhetett meg tudósítás arról, ha például egy-egy termelőszövetkezet „alacsonyabb típusú” szövetkezetté alakult, de arról sem, amikor már a szakszövetkezetet is csak a cégtáblája képviselte, mert valójában beszerző és értékesítő szövetkezetté „lépett vissza”. Az ún. tagi gazdaság helyenként szinte már osztrák vagy dán módra működött – már ahol átvészelte az agrárpolitikai irányzatok ingadozásait. A szövetségi, külpolitikai kritikákat elkerülendő – az 1981-ben megjelent, a magyar mezőgazdaság eredményeit elismerő brezsnyevi kijelentésig – ezekről hallgatni illett. Ahogy arról is, hogy egyik-másik eredménytelen szövetkezetet (vagy részleget) állami gazdaság, állami erdőgazdaság vett át. Ez ugyan az „össznépi” tulajdonformát valósította meg, de egyben a sikertelenségét is igazolta egy-egy hegyvidéki kollektivizált üzemnek. Ez utóbbiakról tehát azért kellett hallgatni, hogy – úgymond – a nyugati propaganda ne tudja a szocialista mezőgazdaság ellen fordítani. A mezőgazdasági szervezetek ipari bevételeiről, szerepükről a falusi ingázás, a foglalkoztatás ciklikusságának csökkentésében sem illett dicsekedni.

A sajátos változási folyamat tényleges átalakulással járt, amelynek olyan jelei regisztrálhatók a hetvenes években, mint:

- a háztáji gazdaság kistermelői üzemággá válása, s annak hivatalos támogatása. A mezőgazdasági nettó termelés felét adó kistermelésről, támogatási igényeiről évente külön jelentésben számolt be 1976-tól a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter a kormánynak (1006/1976. III. 10. minisztertanácsi határozat a háztáji és kiegészítő gazdaságok termelésének fejlődéséről.)
- a kisüzemi árutermelésből származó jövedelem adómentessége, a figyelembe veendő meghatározott árbevétel rendszeres emelése útján;
- a háztáji gazdaságban végzett termelőmunka közös munkának tekintése, a társadalombiztosítási szolgáltatásokra, nyugdíjvekre stb. való jogosultság elismerése;

- a termelési eszközök beszerzési (birtoklási) korlátozásának lebontása, a lótartás tilalmának 1977. évi eltörlésétől a traktor és tehergépkocsi vásárlás (1980. februári) engedélyezéséig, az új tanyák épülésének tűréséig;
- a mezőgazdasági vállalkozások liberalizált kezelésének térnyerése, a vertikális integrációtól az ipari, a kereskedelmi, szolgáltatási tevékenységig, a „maszek-juhászatoktól” az ültetvények bérbeadásáig. (Az évi termelési érték 36 ezer „kistermelői” gazdaságban meghaladta a félmillió forintot.)

Történelmietlen lenne annak mérlegelése, hogy meddig, hová jutott volna ez az egész agrár evolúció, s mikorra, milyen jelleggel változtatva volna meg az akkori agrárviszonyokat. Annyit állíthatunk csak biztonsággal, hogy az átalakulás felé volt elmozdulás egy-másfél évtizeddel ezelőtt is. A tett lépések óvatos, időszakosan, különféle irányokból bírált lépések voltak, de az adott keretek között a progressziót képviselték. Az is tény azonban, hogy nem vállalták az átalakítás programját, meghirdetését. A változások (néha felemás) támogatásban merültek ki. Azok ütemét és menetét az időre, a nemzetközi politikai és gazdasági helyzet alakulására, valamint a valóság sokszínű gyakorlatára, ténylegesen a spontaneitásra bízták. Ezek viszont nem váltak, – nem válhattak – az agrárátalakulás megbízható szövetségeseivé. A földtulajdont az ideológiai dogma foglyának tekintette a gazdaságpolitika.

Az agrárátalakítás direktíváit az 1990-ben hivatalba lépő kormány hirdette meg. Kimondta: „A kormány célja olyan, mind tulajdonformájában, mind gazdasági-méreteiben vegyes természetű, leginkább farmer-gazdaság jellegű mezőgazdálkodás létrehozása, amelyik rugalmas,... s képes az integrálódó Európához kapcsolódni... Elsőrendű szempont, hogy az áttérés során az élelmiszerellátás a korábban elért, viszonylag magas színvonalon maradjon.”¹¹

Az átalakítás célját úgy értelmezték, hogy tagsági-alkalmazotti jogviszony helyett – kevés kivétellel – a tulajdoni biztonság, az önálló egzisztencia lesz a rurális társadalom meghatározója. És egyben ez lesz

a fellendülés (gazdasági és polgári átalakulás) garanciája. Az átalakulási folyamat helyett előtérbe került a törvényi aktus, határidőivel és szankcióival. A szakítás vált jellemzővé, szakítás az evolúció minden elemével, röviden: az 1989 előtti agrárvilág teljes körű tagadása. Az eredmény: milliárdokban mérhető, sok évig ható visszaesés.

Az egyéni földtulajdonra épülő gazdálkodást, a falusi társadalom polgárosodását és gazdasági haladását szolgáló nemes cél elérését több más körülmény elhanyagolása is keresztelte, eredményeit korlátozza. Indokolt kettőt kiemelni.

Egyrészt; a falusi társadalomban már évtizedekkel előbb kisebbségbe került az agrárnépesség, az arányok – az európai tendenciákat késséssel követve – megfordultak. A nem mezőgazdasági foglalkozásúak között – a néhány helyi iparoson, kereskedőn kívül – a többség bérből és fizetésből élő, jórészt városi (ingázó) alka'mazott (legfőljebb „vasárnapi farmer”), valamint nyugdíjas. A földtulajdonosi állapot tehát – egyéb jelentőségét nem tekintve – a rurál társadalomban nem vált ki, a törpebirtok különösen nem, alapvető átrendeződést. Az 50-60%-os, sőt az ezt meghaladó agrárkeresői arány pedig egyszerűen anakronizmus, szomorúan elavult nézet. Sarkantyú, az Adidas cipőn.

A másik, figyelmen kívül nem hagyható korlátozó körülmény éppen ebben, az agrárnépsűrűségnek a mai követelmények szerinti mértékében jelölhető meg. A gazdasági biztonsághoz – többek között – éppen hozzátartozik az is, hogy a gazdaság akkora legyen, amire, illetve amelynek jövedelmére a gazda (farmer) család polgári színvonalú élete ráépülhet. Ez csak akkor lehetséges nálunk, ha az agrárkeresőnek eddig nyilvántartott jelentős nagyságú csoportok új helyeket töltenek be a társadalmi munkamegosztásban. Azaz további apadása következik be az agrárnépességnek! (Az NSZK, vagy az USA farmjainak több mint 50%-a részidős farm!)

Ismert, hogy az érvényesített üzemi rendszerben agrárkeresőnek számított az állami gazdaság anyagkönyvelője éppen úgy, mint javi-

tóműhelyi esztergályosa, de a termelőszövetkezet szakácsa és házi betegápolója is. (Ezért is hamis támpont a farmrendszerű, egyéni gazdaságokkal rendelkező országok agrárkereskedő adatait egybevetni a más üzemi szerkezetű országok adataival.) Magyarországon az előzőek szerint számításba vett agrárkereskedőkre mintegy 10 hektár mezőgazdasági terület jutott fejenként. Ha csak az ún. alaptevékenységben (földművelésben, állatgondozásban) foglalkoztatott létszámot tekintjük, akkor persze a tíz hektárnál jóval több. A mezőgazdaságban maradók számára tehát akkor jut elegendő terület, ha az említett, valójában pszeudoagrár népesség kiválik az ágazatból. Munkájukat – esetenként ugyanazt – a terciér szektorban (a gépellátásban, a gépi bér munkában, a pénzügyi, kereskedelmi szolgáltatásban), mint nem mezőgazdasági foglalkozásúak folytatják tovább, a mezőgazdaságért. Ennek hiányában a belső migráció ismét felerősödhet, sok Gyűrűfű keletkezhet. Annak minden terhes következményével.

Az agrárátalakulás végül is a társadalmi munkamegosztás számaiban nyer új dimenziót. Vélhetően pregnáns változásról ad majd képet egy következő népszámlálási összeírás. A falvak sorvadását szerencsésen késleltetheti a COCOM megszűnése, a technikai infrastruktúra, a motorizáció országos fellendülése. Továbbá az, hogy csak 1980-1990 között, 200 ezer új, tágas falusi ház épült. Tény azonban, hogy már a legutóbbi összeírásakor 200 személynél kevesebb lakosa volt 275 magyarországi falunak...

Az agrárátalakulás fő kiváltója kétségtelenül politikai, azaz: a rendszernek magának a megváltozása.

Agrárgazdasági, agrárszociológiai vonatkozások miatt is szükséges kiemelni a következőket:

1. A tulajdoni átrendeződés (hányadik a XVIII. század óta?) újrendezi a falu társadalmát. Nem a régi társadalmi hierarchia születik újjá, de nem is a nyugatinak mondott polgárosult falu. Sem az egyikre, sem a másikra nem állnak rendelkezésre azok a bizonyos – a mottóban

idézett – szellemi és anyagi javak. Vegyes formációk, gyakran rövid életű, átmeneti vonásokkal és tájanként, körzetenként is eltérő módon jönnek létre.

2. A tulajdon mellett – a kezdeti időszakban esetenként: helyett – az érvényesülési tudás felértékelődése szembeűnően végbemegy. Az alkalmazkodó képesség, a családi, valamint a nyíltan vállalt nemzedéki, bizalmi kapcsolatok, a speciális szaktudás, a nyelvek ismerete, külföldi rokonság tényleges előnnyé válik.

S ahogyan hátrányt jelent egy-egy vidék viszonylagos elzártsága, úgy válhat értékke a forgalmas határátkelők közelsége, az integráló piac, vagy adott geopolitikai szituáció.

3. A vállalkozói felelősség elkülönülése, egyidejű megsokszorozódása éles polarizációt vált ki mind a gazdálkodók, mind az ország mikrokörzetei, régiói között. Divergenciára lehet számolni etnikai alapokon, a szokások hagyományozása nyomán, de a természetföldrajzi eltérések következményeiből eredő különbségek tompításának csökkenése, vagy elmaradása miatt is.

A régi agrármodell, amely a nivellálódás irányába hatott, átadja helyét a piacgazdasági (esetenként antiszociális), vállalkozói agrármodellnek. Önmagában az is jelzi az átalakulások nem csekély „súrlódási” veszteségét, az építés-bontás-építés terheit, hogy századunkban a hatodik agrármodell bevezetéséről – és az előzők lebontásáról (rombolásáról) – van szó.

És még egy végleges vonatkozás. A falusi öregek zömének sorsa sok helyen kilátástalanná, jobb esetben: önkormányzati ügygé válik. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján a tanyasi öregek élete vált reménytelenné, akiket elhagytak gyermekeik, s messze volt (és helyenként erőtlen) a szövetkezeti közösség támasza is.¹² Ez utóbbi immár mindenhol messzire került, a gyermekek közül pedig alig fordultak vissza a falvak, a tanyák felé.

4. Az élelmiszer fogyasztásban az önellátás, a saját termés szerepe – a kisebb számú agrárkereső ellenére – szükségképpen megnövekszik. Az ipari feldolgozottságú élelmiszerkereskedelmet a termelői (kisüzemi) forgalom, valamint a házi készítésű élelmiszerek sokféle csatornáján vámolják meg. (A kilátásba helyezett szakszolgálati ellenőrzés, állami ellenőrzőjegy stb. csak mérsékelni képes a tendenciát.)

Nem következmény nélküli, hogy miközben a nagyüzemi vágóhidak, ahol a melléktermékek feldolgozását, a környezethigiéniai feltételeket biztosították, félkapacitással dolgoznak, sokan kértek, és az utóbbi két évben százak kaptak új vágóhid létesítésére engedélyt. Ezeknek a „szűrőhelyeknek” egy részén még a vérlistát nyeresé lehetősége is elmarad, tovább szűkítve az ország fehérjetakarmány bázisát, s növelve deviza kiadásait.

5. A néhány kiragadott társadalmi hatás, agrárátalakulási következmény is utal arra, hogy új életre szükséges kelteni a paraszti önszegély, a kisközösségi, egyesületi szerveződés modernizált alakzatait.

Érdemes itt megemlíteni, hogy pl. az egykori Hangya szövetkezetek vezetői között a legnagyobb arányban az egyházi személyeket találhatunk. Az 1264 szövetkezeti elnökből 404 lelkész volt, s ezután következett a 350 földműves és a 170 tanító, majd az egyéb foglalkozású.¹³ A vallási szervezetek, a papság vezetői után, illetve mellett korunkban az agrártársadalom önszerveződése, új társulásai vállalhatják – s kell, hogy vállalják – a kor kihívásaira a választ.

6. A jelenlegi agrárátalakulás során is kedvenc szólamná vált, hogy az „állam vonuljon ki a gazdaságból!” A jelszó ugyan már születésekor, a nyolcvanas években is hamisan csengett, ám ennek ellenére jól tartja magát. Az állam, az állami jogalkotás, az állami kiegyenlítés – nem szólva a hatósági állat- és növényegészségügyről, élelmiszerellenőrzésről stb. – ugyanis nem nélkülözhető az agrárgazdaságban.

Ahol nincs helye az állami jelenlétnek az a gazdálkodási formák megválasztása, az üzemi rendszer, az üzleti világ.

Jellemző, s egyben – remélhetőleg – józanító is az OECD szakértőinek véleménye, éppen Magyarország kapcsán. „A piacok ritkán tökéletesek – írják – és aligha képesek a társadalom gazdasági és szociális célkitűzéseinek hatékony elérését biztosítani anélkül, hogy a kormány ebben szerepet vállalna.”¹⁴ Úgy tűnik, a piac sem mindenható...

Az államnak, illetve intézményeinek fontos szerepe van az agrárátalakulás országos folyamatainak formálásában, a nemzetközi illeszkedés biztosításában, az információk továbbításában is.

- a) Elsőnek kell említeni a törvényalkotást. Olyan kérdések várnak rendezésre – a rendszerváltást követő harmadik-negyedik évben is –, mint a földforgalom, a földbérlet, a földöröklés, a falusi szociálpolitika speciális témái.
- b) Az agrárközigazgatás és az agrár érdekképviseletek hagyományosan fontos helyet foglalnak el a szétszórt telephelyű agrárágazat életében. Kellő átgondolást kíván, a járások megszűnése után, a városok és vonzáskörzetük feladatköre, a mai helyzet értékelése. Az önszegély szervezetek törvényességi felügyelete is új funkciókat jelöl.
Nem látszik elégségesnek a megyei FM hivatalok kialakítása, amelyek létrehozására egyébként már 1985-ben is születtek javaslatok.¹⁵ A kamarák, területi szövetségesek, az egykori OMGE mai szerepét betöltő szervezetek kiformálása szintén a jövő sürgető teendői közé sorolható.
- c) Az agrárszervezetek megszervezésének és terjesztésének korszerű változatai az érdekelt termelők és képviselőik, valamint az állami intézmények együttműködését eleve megkövetelik. A szaktanácsadás, a konzultáció-információs lehetőségek hasznosítása szervezett oktatásra, alapozásra építve lehet eredményes. A

közégségi agrármérnök beállítására vonatkozó javaslat évekkel ezelőtt megfogalmazódott, a közelmúltig mindhiába.

A gyakran példaként emlegetett Dániáról azt a mintát is át lehetne – kellene – venni, hogy miképpen fordulhatott az egész ország a szaktudás, a gazdasági szerkezetváltás, a szövetkezeti összefogás felé azt követően, hogy a dán korona birtokainak kétharmada levált a királyságról. A dán királyság már nem birtokolja a Lagoda-tótól Izlandig, Skandinávia nagy részét, de a dán élelmiszer és más áru bizalmat élvez Európában és földrészünkön túl is. Aminek a haszna is Dániáé. (S az egy főre jutó GDP-ben a világ első öt országa között található a „szegény kis agrárország”).

- d) Szükség van az agrárkereskedelem új alapokra helyezésére is. A 21. században nem lehetséges 19. századi – Bosnyák-téri – piactechnikát alkalmazni.

A kötelező, majd ajánlatos szerződéses rendszer – és a mostani anarchia – után olyan, a kölcsönös érdekekre épülő kereskedelmi rendszerre van szükség, amihez máshol is időre, a bizalom megszilárdulására és persze kellő tőkére, kitartásra volt szükség.

- e) És elengedhetetlen, hogy a „hivatalos agrárpolitika” művelői kiegyezzenek a szakma művelőivel, megbecsüljék az agrártársadalom múltját, teljesítményét.

Az ország érdekét fejezte ki ugyanis a Magyar Agrártudományi Egyesület országos elnöke, amikor leszögezte: „Bátran ki merem jelenteni, hogy – minden már ismert és még később kideríthető hibája ellenére – az elmúlt 20 év magyar agrártörténete nemzeti önbecsülésünk növelésének elvitathatatlan építőeleme lehetne! Megérdemli, hogy az is legyen!”¹⁶ Ez volna az elfogadhatatlan?

Az agrártelepülések sorsa szoros kapcsolatot mutat az agrártermelés alakulásával, a paraszti jövedelmekkel és a falvak társadalmának de-

mográfiai kérdéseivel. Igazában mégis önálló téma.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy más volt a kapcsolat tartalma, amikor „a parasztok soha nem tapasztalt módon gyarapodtak” – ahogyan az USA nagykövete látta a hetvenes években¹⁸ – és más a mostani átalakulás idején, s majd a „kapitalista reorganizáció” korszakában.

Az agrárátalakulás olyan hatással van a falvakra, amely új falukutatótársért, a faluépítés újragondolásáért kiált.

És pótolni való is van. Mert „az egész ország intelligenciájának szégyene, hogy mind a mai napig agrárlakosságunk életviszonyai felderíthetetlenek és hogy egy fiatal írócsoport önként vállalt falujárása csaknem az egyetlen tájékoztatónk a magyar falu szociális viszonyairól.¹⁹ A helyzet ugyan jobb, mint ahogyan 1938-ban minősítették a faluról vallott ismereteket, ám adóssága a mai intelligenciának, szociográfiának is jócskán akad.

Az Országos Építési Szabályzat előírásai éppen úgy elavultak, mint „külsőterületi lakott hely”-, vagy a telekméret stb. meghatározása. Nyugat-Európában, különösen Franciaországban jelentős hagyományai vannak a falutervezésnek, de nem előzmény nélküli a hazai agrárvilág tudományos vizsgálata sem. A folytatás nélkülözhetetlen, s az is, hogy a területfejlesztés gyakorlatában érvényesülhessenek az ellenőrzött és elfogadott elvek. Alakíthassák a folyamatokat. Nem országos séma szerint, de országos felelősséggel.

Ami bizonyos: nem a népszínműveket indokolt most feltámasztani, hanem a művelt nép által lakott, árutermelő, modern falvakat kiépíteni. Az ott élőkkel, velük és általuk, semmiképpen nem ellenükre.

Jegyzetek

1. A Gödöllői Agrártudományi Egyetemen – Az agrárátalakulás társadalmi hatásai címmel – 1993. november 17-én tartott előadás alapján.
2. Amerigo Tot: A Mag apotézisa című hatalmas domborművén csírázó magvak törnek elő. A feladatra 1979-ben kapott megbízást az akkor Rómában élő, fehérccsburgói születésű művész.
3. Néprajzi csemegeként jegyezték fel, hogy volt hely, ahol a község három tsz-ét háromféle ragadványnévvvel illették. Nevezetesen: a gazdáké volt a bőrkabátos, a sváboké a fuszeklis és az agrárszegénységé a mezítlábas szövetkezet. Eredményük szerint is...
4. Horn Péter akadémikus vitaindítója. Országos Agrárértelmiségi Fórum, Magyar Mezőgazdaság 1991. május, Melléklet.
5. Dessewffy Gyula: Tanúvallomás. Universe Publishing Company, Englewood, N.J. 1986
6. The agricultural economy and trade of Hungary. Economic Research Service, U. S. Department of Agriculture, Washington, 1969. 5. ERS-Foreign 269. Jellemző egyébként ahogyan Magyarországot „elhelyezi” a jelentés az amerikai olvasó előtt: „Az ország népessége... 10,2 millió volt, kb. annyi, mint Ohio államé... területe 36 ezer négyzetmérföld, kb. akkora mint Indiana állam területe... Európa Szovjetunió nélkül számított területének 2%-át foglalja el.” Stb.
7. Mezőgazdasági kistermelés, mezőgazdasági vállalkozók. Munkaközösség, KSH, 1992. Harcsa István: A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben. Agrártörténeti Szemle, 1991. 1-4. sz.
8. „András-kereszt”: Az agrárkereskedők aránya és az egy főre jutó jövedelem összefüggésének egybevetése Nyugat és Kelet országai között, grafikus ábrázolásban.
9. Komló László: Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi utinapló. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1964

10. Agrárpolitikai irányzatok Magyarországon témakörben a Gazdálkodás c. folyóirat, az Agrárgazdasági Kutató Intézet több publikációban közölt kutatási eredményeket a kilencvenes években. V.ö.: Sipos A.-Halmi P.: Válaszúton az agrárpolitika, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1988.
11. A nemzeti megújulás programja, Bp. 1990. Összeállította a Magyar Köztársaság Kormánya.
12. Romány Pál: A tanyarendszer ma. Kossuth Kiadó Bp. 1973
13. Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II. k. Akadémiai Kiadó 1972
14. Magyarország agrárpolitikájának áttekintése. OECD. Paris, 1993.
15. Csete L.-Romány P.: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar állami irányítási szervezeti rendszerének továbbfejlesztése. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp. 1985. Kézirat.
16. Horn Péter: (1991) Ugyanott.
17. V.ö.: Enyedi György: A magyar településhálózat átalakulása. Magyar Tudomány, 1983. 5. sz. Kiút a válságból. II. Falukonferencia. Szerk.: Kovács Teréz MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1993.; Illés Iván: Új falupolitika, vagy valami más. Társadalmi szemle, 1994. 1. sz. Romány Pál: Az elámfított falu. Valóság, 1993. 12.
18. Philip M. Kaiser: Carter nagykövete voltam a kommunista Magyarországon I. Magyar Szemle, 1993. 10. sz.
19. Dessewffy Gyula gróf: Politikai közvéleményünkről. In: Az Ország Útja, 1938. május.